

Sivas Çifte Minareli Medrese'nin Minarelerindeki Tuğla ve Çini Süslemeler Üzerine Yeni Öneriler

Sevinç Gök*

Öz

Sivas Çifte Minareli Medrese, mevcut giriş cephesi ve yıkılmış ana binasıyla, çeşitli araştırmalara konu olmuş yapılardandır. Amacımız, yapıya ilişkin bilgileri tekrar etmek değil, bugüne kadar çözülememiş ve tahrip olmuş süslemeleri üzerine yeni önerilerde bulunmaktır. Yapının minareleri, kaideleriyle birlikte tuğla ile inşa edilmiş, süslemeleri de tuğla ve çinilerle meydana getirilmiştir. Büyük bir yıkım yaşayan yapıya, son yıllarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarıyla da zarar verilmiş, bu onarımlar esnasında yapının özellikle minare kaidelerindeki süslemelerinin bozulduğu saptanmıştır. Soldaki (kuzey) minarenin kaidesindeki panoda; “Allah” kelimesinin tekrar edildiği mâ’kılî yazı tarzıyla işlenmiş düzenleme, kısmen de olsa aslına uygun yapılmaya çalışılmıştır. Sağdaki (güney) minarenin kaidesindeki panoda ise bugün geometrik bir kompozisyon gibi görülen, ancak hiçbir düzen kurgusunun olmadığı bir bezeme dikkati çeker. Özellikle bu pano çok hatalı bir şekilde restore edilmiştir. Soldaki panoda, “Allah” kelimesinin, dört farklı yönde yerleştirilerek verildiği ve ortada svastika motifi ile birleştirildiği net olarak anlaşılmaktadır. Sağdaki panoda ise yine Arap harfleriyle mâ’kılî yazıyla; “Muhammed”, “Ebubekir”, “Ömer”, “Osman” ve “Ali” isimlerinin verildiği araştırmalarımız sonucunda tespit edilmiştir. Orijinalinde, ustanın mükemmel bir geometrik sistemle, matematiksel formüle dayandırarak işlediği bu panoların bugünkü görünümü kabul edilemez düzeydedir. Yapıda yer alan diğer çini süslemelerin de büyük bir bölümü, geri dönüşümü mümkün olmayacak şekilde tahrip olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Mâ’kılî yazı • Firuz çini • Sırsız tuğla

New Proposals for the Brick and Tile Decorations on the Minarets of Çifte Minareli Medrese (Double Minaret Madrasah) in Sivas

Abstract

With its current entrance façade and collapsed main building, Çifte Minareli Medrese (Double Minaret Madrasah) in Sivas is one of the buildings which has been the subject of various studies. We do not aim to repeat the information about the building but we wish to make new proposals about those decorations which have not been deciphered and which have been destroyed. The minarets of the building, together with their bases, were constructed with bricks and their decorations were made with bricks and tiles. Having undergone great destruction, the building has also been damaged by the restorations carried out in recent years and it has been determined that especially the decorations of the building on the minaret bases were ruined during these restorations. The arrangement worked in the mâ’kılî script style, in which the word “Allah (God)” was repeated, on the panel on the base of the minaret on the left (north) was intended to be made in conformity with its original, although partially. On the other hand, a decoration which seems like a geometric composition today but which has no arrangement set-up is striking on the panel on the base of the minaret on the right (south). This panel in particular has been restored very erroneously. It is clearly understood that the word “Allah (God)” was provided by placing it in four different directions and joined to a swastika motif in the middle on the panel on the

* **Sorumlu Yazar:** Sevinç Gök (Doç. Dr.), Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir, Türkiye.
Eposta: u.sevinc.gok@gmail.com ORCID: 0000-0001-6002-0861

Atf: GOK, Sevinc, “Sivas Çifte Minareli Medrese'nin Minarelerindeki Tuğla ve Çini Süslemeler Üzerine Yeni Öneriler”, *Art-Sanat*, 12(Temmuz 2019), s. 205-222. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2019.12.0001>

left. As a result of our research, it has been established that the names “*Muhammed (Muhammad)*”, “*Ebubekir (Abu Bakr)*”, “*Ömer (Umar)*”, “*Osman (Uthman)*” and “*Ali*” were provided again with Arabic letters in the mâ’kılı script on the panel on the right. The current appearances of these panels, the originals of which the master worked on the basis of a mathematical formula in a perfect geometric system, are at an unacceptable level. The majority of the other tile decorations in the building have also been destroyed irreversibly.

Keywords

Mâ’kılı script • Turquoise tile • Unglazed brick

Extended Summary

Drawing attention with its decorations in addition to its architectural features, Double Minaret Madrasa has been the center of attention of many researchers and has been examined in many respects. Our aim is not to repeat the evaluations and studies related to the structure, but to present new suggestions for its ornaments. A large part of the decorations of the madrasa has been destroyed and only the entrance facade has survived. Unfortunately, in the recent restorations, the extent of this damage has increased. Within the scope of our research, new determinations have been made regarding the original status of some decorations in the structure.

Built in 1271, the Double Minaret Madrasa was abandoned over time, and the stones of the building were used in the construction of other buildings. Excavations were carried out in the structure under the presidency of Prof. Dr. Haluk Karamağaralı between 1963-1965, and restorations were carried out in various periods.

The ashlar facing of the structure ends in the upper part of the pointed arches of the openings that leads to ascend to the minaret inside. There is almost a square panel just above the opening which leads to ascend to the left (north) minaret. In this panel, which is made with Mâ’kılı writing style, an arrangement consisting of turquoise and eggplant purple colored glazed tiles and bricks is seen. In this writing style based on geometric basis, all the letters are angled. In the ornament, the word “*Allah*” is placed in four different directions. The missing tiles were renewed, the writing panel was completed, and the unglazed tiles were painted in the repairs carried out in 2007-2008. However, various errors in the writing and completions of the current panel are striking.

This panel decorating the minaret base has a mathematical arrangement. Letters are placed in two rows; there are gaps between the leaning unglazed bricks. These areas are filled with (baklava) diamond-shaped and eggplant-purple glazed tiles. Thus, the name “*Allah*” has been made apparent with the eggplant purple tiles. The areas around the unglazed bricks and eggplant purple tiles are surrounded by turquoise glazed tiles. In the restoration, it is understood that the tips of letters on the left side of the panel are not completed and the “*elif*” letter in the upper left corner is missing. Additionally, one arm of the swastika was left missing.

A panel is located just above the opening leading to ascend to the right (south) minaret. In the panel, the original of which consisted of mâ'kılî style writing, there are geometrical looking irregular shapes instead of writing. It is understood that the work underwent a repair in an unauthentic way. It is seen in the panel that the names of “*Muhammad*”, “*Ebubekir*”, “*Omar*”, “*Osman*” and “*Ali*” are respectively written with Arabic letters in the mâ'kılî writing style. The current panel should be completely replaced and completed in accordance with the original.

In the upper part of the bases, an arrangement of brick and tile is seen. In this ornament, square shaped turquoise tiles were placed between long rectangular unglazed bricks. The same ornament is repeated on the eastern and southern facades of the bases. However, in the restoration work, the same decoration which should be on the top of the left side minaret is left unpainted.

On the outer sides of the both minaret bases (north and south), a large panel of tiles was placed. In the panels, which are understood to be formed with tile mosaic technique originally, two wide borders circle the big medallion in the middle. There is a palmette lotus frieze in the first row. Unglazed bricks and turquoise colored tiles were placed in skipping form in the second row. In the corners of the medallion, the plant ornamentation in form of palmette, rumi and curly branches is repeated. The border forming the frame is thick and its surface is decorated with a geometric decoration made of pentagons in two rows.

There are 12 pointed arched niches in the polygonal section which enables the transition from the shoe cabinet section to the cylindrical body. It is understood from the traces that these niches with different widths were adorned with ornaments made with tile mosaic technique originally. It can be detected from the old traces that four of the pointed arched niches had plant decorations. In the plant ornamentation, there are palmettes at the ends of the interwoven hexagrams. Ornament made in accordance with the principle of infinity; the palmette ends of the stars are connected by concave curves and a hexagonal is formed. The palmettes decorate each corner of the hexagon. The decorations inside the other niches have almost disappeared.

Minaret bodies are completely decorated with a beautiful harmony of bricks and tiles. Bricks shaped in different sizes, such as square and rectangle, are arranged in horizontal plane. Square shaped eggplant purple colored tiles are placed between the bricks. In the body ornament of the minarets, the name “*Muhammed*” which is written with eggplant purple glazed tiles in the mâ'kılî writing style is seen. Thin, rectangular turquoise colored tiles were mortared between both bricks and the joint gaps surrounding the eggplant purple glazed tiles. Turquoise and eggplant purple colored tiles have been destroyed much faster because they have no organic bond with the structure and most of them have come off.

One of the few examples, whose portal was crowned with double minaret, Sivas Double Minaret Madrasa is one of the most important works in terms of Turkish art. The double minaret integrates the portal with its decoration and adds color to the stone structure with its tiles. In the double minaret, in which turquoise and eggplant purple colored tiles were used, mâ'kılî writing is seen as well as geometric and plant ornaments in parallel with the decoration features of the period. These decorations are important in terms of reflecting the characteristics of the period. The blanks between the letters and the gaps have the same widths in mâ'kılî writings with angled, plain, sharp, lines. The master followed these rules in the examples of the Double Minaret Madrasa, but also filled the inside of the lines that made up the letters, resulting in seemingly thicker letters. In Mâ'kılî writing, words having high religious meanings and in this writing style words like *Allah, Muhammad, Ali, Ebubekir, Omar, Osman* and *Kalima Shahadah* are often used. The masters showed not only manual skills but also mathematical and design proficiencies. It is no doubt that the tiles of the Sivas Double Minaret Madrasa, which has been destroyed for the most part presently, are among the most outstanding examples of Anatolian decorative arts and reflect the fancy and tastes of their periods. Therefore, urgent measures should be taken to prevent further damage to the building both in terms of architecture and decoration.

Giriş

Sivas, *I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası, Çifte Minareli Medrese, Gök Medrese, Buruciye Medresesi* gibi yapılarla, adeta birbirleriyle yarıştırlırcasına bayındır edilmiş, Ortaçağ kentlerinden biridir. Dönemlerinin siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel yaşamı ile çatışmalarını yansıtan bu simge yapıları korumak, başlıca sorumluluklarımızdan biri olmalıdır. Yapıların boyutları, planları, süslemeleri hatta konumlandırıldıkları alanlar bile, devrin devlet adamlarının bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır¹. Bu nedenle, inşa edildikleri dönemin siyasi çekişmeleri, üstünlükleri, kavgaları ve ekonomik gücü, eserlere her yönüyle yansımıştır. Gerek mimari özellikleri, gerekse süslemeleriyle dikkat çeken Sivas Çifte Minareli Medrese de, araştırmacıların ilgi odağı olmuş ve birçok açıdan irdelenmiştir². Amacımız, yapıya ilişkin değerlendirmeleri ve çalışmaları tekrar etmek değil, bezemelerine ilişkin yeni öneriler sunmaktır. Günümüze yalnızca giriş cephesi ulaşan medresenin süslemelerinin büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Maalesef, son yıllarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında, bu tahribatın boyutları da artmıştır. Araştırmalarımız kapsamında, yapıdaki bazı süslemelerin orijinal durumlarına ilişkin yeni saptamalarda bulunulmuştur³.

Çifte Minareli Medrese, taç kapısında yer alan kitabesine göre, Muhammed Şemseddin Cüveyni tarafından, 1271 yılında inşa edilmiştir⁴. Medresenin ne zaman terk edildiği ise bilinmemektedir. Kenti gezen Evliya Çelebi, medreseden bahsetmez⁵. 1835-1836 tarihli Vakıf Sayım Defterleri'nde de medresenin adının sayılmadığı görülür. Bu veriler dikkate alındığında, yapının uzun yıllar önce medrese işlevini kaybettiği söylenebilir. 1853 yıllarında harap olan medrese, 1882 yıllarında yıktırılarak üzerine bir hastane yapılmış, taşları da Hacı İzzet Paşa Camii'nin inşaatında kullanılmıştır.

- 1 Ayşegül Bekmez, "Sivas'ta Siyasi Ortamın Mimariye Yansımalarına Bir Örnek: Gök Medrese-Çifte Minareli Medrese", *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 1, Sayı: Özel sayı 2, 2017, s.1-23.
- 2 Semra Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara 1966, s. 61-68; Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, s. 115-116; Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı*, Ankara 1976, s. 19-20; Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, Ankara 1981, s. 454-457; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1989, s. 148-149; Can Mehmet Hersek, *Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Sivas Kenti Anıtları*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1993, s.130-164; Can Mehmet Hersek, "Sivas'taki Selçuklu Dönemi Medreselerinin Restitüsyon ve Restorasyon Sorunları Üzerinde Genel Bir Değerlendirme", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, C.1, Konya 2001, s. 387-395; M. Oluş Arık, "Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Ed. Gönül Öney-Zehra Çobanlı, İstanbul 2007, s. 62; M. Oluş Arık, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini", *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini: Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, İstanbul 2007, s. 130-132; Ayşe Denkbalbant, *Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelelerin Gelişimi* (Anadolu, İran, Azerbaycan, Hindistan), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- 3 2018 tarihi itibarıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü, Sivas Çifte Minareli Medrese'nin yeniden restore edilmesine ilişkin çalışmalar başlatmıştır. Bu çalışma kapsamında, yapının çini ve taş süslemeleri hakkında tarafımızdan bir rapor hazırlanmıştır.
- 4 Aptullah Kuran, *a.g.e.*, s. 115.
- 5 *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C.3, 1. Kitap, YKY, İstanbul 2006, s. 272-273.

mıştır. 1892 yılında Sivas'ı ziyaret eden seyyahlar da, sağlam medreseler içerisinde Çifte Minareli Medrese'den bahsetmezler. Medresenin yerine önce hastane, sonra okul olarak kullanılan bir yapı inşa edilmiş, 1908 yılında Askeri Rüştiye olarak kullanılmış, 1933 yılında ise İsmet Paşa İlkokulu olmuştur⁶ (G. 1/1, 2).

1 1900'ü yıllar 2 1959
G. 1. Sivas Çifte Minareli Medrese'nin çeşitli yıllarda çekilmiş fotoğrafları (<http://wowturkey.com>)

Yapının nispeten sağlam kalan ön cephesi ile minarelerinin çeşitli dönemlerde onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın başlarında çekilen fotoğraflarda, şerefelerin ve petek kısımlarının sağlam olduğu dikkati çeker. Ancak, daha sonraki yıllarda, minarelerin petekleri zarar görmüştür. 1946 yılında minarelerin şerefeleri restore edilmiş, 1972 yılında ise yıldırım düşmesi sonucu gövdesi çatlayan güneydeki minaresi, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır⁷. Yapıda, 1963-1965 yılları arasında Prof. Dr. Haluk Karamağaralı başkanlığında kazı çalışmaları yürütülmüştür⁸. Çeşitli dönemlerde restorasyonlar geçiren yapıda son kapsamlı onarım ise 2007 yılında başlamış ve 2010 yılında sona ermiştir. Bu onarımda; cephe, minareler, çini ve tuğla süslemeler yenilenmiş, kazılarda ortaya çıkarılan temeller yükseltilerek, yapı bugünkü görünümüne ulaşmıştır⁹ (G. 2).

6 Can Hersek **a.g.t.**, s. 153; Ayşe Denkhalbant, **a.g.t.**, s. 131-132.

7 <https://www.sivaskulturenvanteri.com/cifte-minareli-medrese/>

8 Can Hersek **a.g.t.**, s. 150.

9 Mine Yar, Celaleddin Küçük, "Sivas Çifte Minareli Medrese. Minarelerinin ve Taç Kapısının Restorasyonu", **Vakıf Restorasyon Yılığ**ı, , S. 8, İstanbul 2014, s. 96-106.

G. 2. Sivas Çifte Minareli Medrese'nin giriş cephesi (Foto. Ş. Çakmak / 30.11.2018)

Yapı, kesme taş malzemeyle, taçkapının arka duvarından itibaren yükselen çifte minaresi ise tuğlayla inşa edilmiştir. Minarelerin uzun dikdörtgen kaideleri, pabuçluk kısmıyla devam eder. Gövdeler silindirik ve üstte, mukarnas geçişleri bulunan şerefeli bölümlü ile petek kısmı yer alır.

Minare Kaideleri Üzerindeki Panolar¹⁰

Yapının kesme taş kaplaması, içte, minareye çıkışı sağlayan açıklıkların sivri kemerlerinin hemen üst kısmında bitmektedir. Soldaki (kuzey) minareye çıkışı sağlayan açıklığın hemen üstünde başlayan tuğla örgülü kaidenin başlangıç kısmında, 1.42x1.68m¹¹ boyutlarında, kareye yakın bir pano yer alır (G. 3). Mâ'kılı¹² yazı tarzıyla işlenmiş bu panoda, firuze ve patlıcan moru sırlı çiniler ile tuğladan oluşan bir düzenleme görülür. Geometrik esasa dayanan bu yazı tarzında, bütün harfler köşelidir. Bezemede, “Allah” (الله) kelimesi dört farklı yönde yerleştirilerek verilmiştir. 2007-2008 yılında yapılan onarımlarda, eksik çiniler yenilenmiş, yazı panosu tamamlanmış ve sırası dökülen çiniler boyanmıştır¹³. Ancak, mevcut panodaki yazılarda ve tamamlamalarda çeşitli hatalar dikkati çekmektedir.

10 Minarelerin tanımlaması, yapının içinden görünüşüne uygun olarak, sağ ve sol şeklinde ifade edilmiş, ayrıca yön de belirtilmiştir.

11 Can Hersek a.g.t., s. 150.

12 Mâ'kılı yazı türünü Metin Sözen ve Uğur Tanyeli: “... yalnızca dik açılı biçimler kullanılan yazı” olarak tarifler. Bkz. Metin Sözen, Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1994, s. 152.

13 M. Yar, C. Küçük, a.g.m., s. 101.

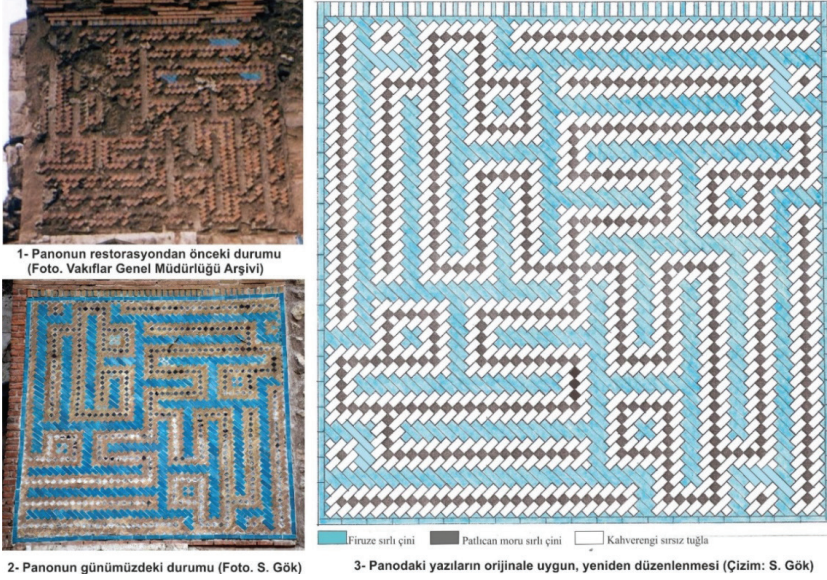

G. 3. Sivas Çifte Minareli Medrese'nin minare kaideleri (Foto. S. Gök / 30.11.2018)

Minare kaidesini süsleyen pano, matematiksel bir düzenlemeye sahiptir. Harfler, iki sıra halinde, yaklaşık 60 derecelik bir açıyla, ikili sistemde yerleştirilmiş; eğik olarak sıralanan sırsız tuğlaların arasında boşluklar oluşturulmuştur. Bu alanlar, baklava şekilli ve patlıcan moru sırlı çinilerle doldurulmuştur. Böylece, “Allah” ismi, patlıcan moru renkli çinilerle belirgin hale getirilmiştir (G. 4). Sırsız tuğlalar ve patlıcan moru renkli çinilerin etrafında kalan alanlar, sırsız tuğlaların aksi yönünde, sola eğik tarzda verilmiş, firuze sırlı çinilerle çevrilidir. Pano, ayrıca üç yönden firuze sırlı çinilerle sınırlandırılmıştır. Üstte ise sırsız tuğla dışleri ile bunların arasına yerleştirilmiş firuze renkli çiniler bulunmaktadır. Bu panoyla ilgili doğru tespiti Ömür Bakırer yapmıştır ve “Allah” kelimelerinden birinin çizimini vermiştir¹⁴. Ancak çizimde, birkaç eksiklik dikkati çeker. Birincisi, “elif” harfindeki tuğla sayısı eksiktir. Muhtemelen bu, süslemenin tamamının verilmemesinden kaynaklanmaktadır. İkincisi, “güzel he” harfindeki fazlalık tuğlalardır. Ayrıca firuze sırlı çinilerin yönleri, tuğlalarla aynı yöne bakmaktadır. Orijinalde firuze sırlı çiniler, sırsız tuğlaların aksi yönünde yerleştirilmiştir (G. 4/1).

14 Ömür Bakırer, a.g.e., şek. 80; Ömür Bakırer, “Küfi Yazıda Geometrik Yorumlar Üzerine Bir Deneme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. 1, Ocak 1982, İzmir, s. 4.

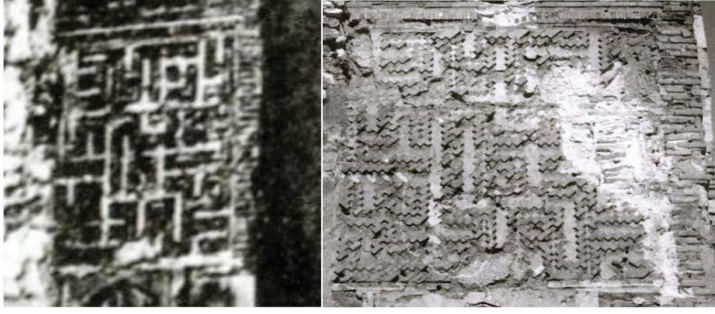

G. 4. soldaki (kuzey) minare kaidesinde yer alan pano

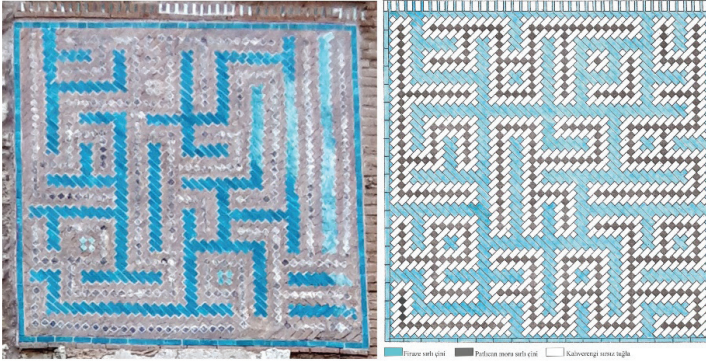
Bugünkü mevcut panoda, firuze sırlı çinilerden oluşan dış bordür ile harfler arasındaki boşluklar, patlıcan moru renkli çinilerle doldurulmuştur. Onarım öncesi fotoğraflarda buna ilişkin bir veri yoktur (G.4/1). Ayrıca, patlıcan moru sırlı çinilerin yapı genelinde, harfleri oluşturmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, yeniden oluşturduğumuz çizimde, bordür ve harfler arasındaki alanlar da, firuze renkli çinilerle işlenmiştir (G. 4/3). Restorasyonda, panonun sol kenarındaki harflerin uçlarının yapılmadığı, sol üst köşedeki “*elif*” harfinin ise eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, ortadaki svastikanın bir kolu eksik bırakılmıştır (G. 4/2). Bu veriler dikkate alındığında, panonun aslına uygun yapılmadığı ve yeniden ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Sağdaki (güney) minareye çıkışı sağlayan açıklığın hemen üstünde de bir pano yer alır (G. 3). 2007-2008 yıllarında yapılan onarımlarda, eksik çiniler yenilenmiş ve pano tamamlanmıştır¹⁵. Ancak, orijinalinde mâ’kılı tarzda yazıların yer aldığını tespit ettiğimiz panoda, bugün yazı değil, geometrik gibi görünen düzensiz şekiller bulunmaktadır ve panonun, aslına uygun olmayan bir şekilde onarım geçirdiği anlaşılmaktadır (G. 5).

15 M. Yar, C. Küçük, a.g.m., s. 101.

1, 2- Panonun restorasyondan önceki durumu (Foto. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

3- Panonun günümüzdeki durumu (Foto. S. Gök)

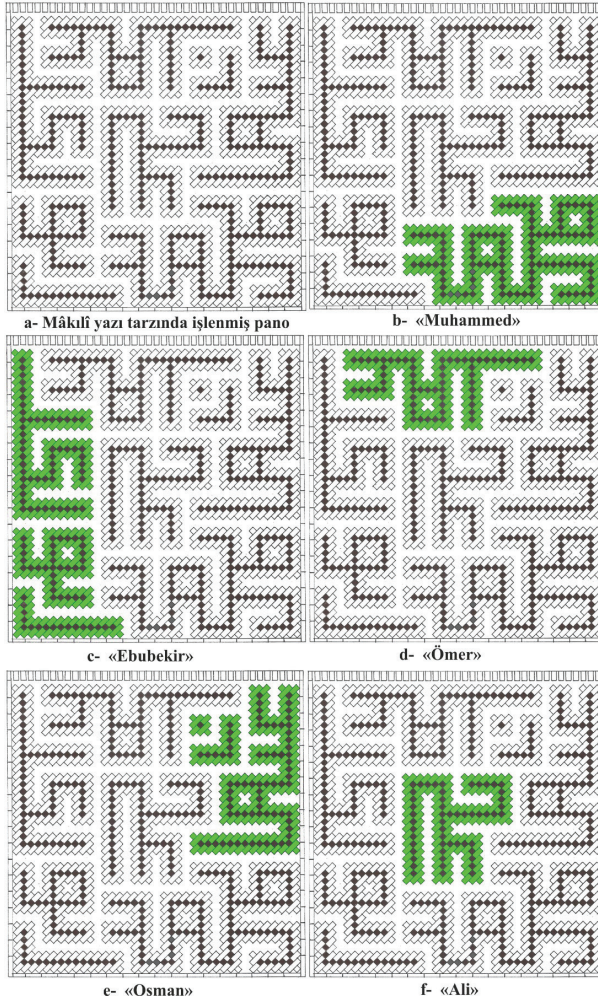
4- Panodaki yazıların orijinale uygun, yeniden düzenlenmesi (Çizim S. Gök)

G. 5. Sağdaki (güney) minare kaidesinde yer alan pano

Panonun zarar görmüş olması ve eski resimlerinin iyi kalitede olmaması nedeniyle, yazıların nasıl bir düzene sahip olduğu, uzun çabalar sonucunda tespit edilebilmiştir (G. 5). Bu pano da, diğerinde olduğu gibi, matematiksel bir düzenleme vardır. Harfler, ikili sisteme göre yerleştirilmiş, eğik açıyla sıralanan sırsız tuğlaların arasında baklava formunda alanlar oluşturulmuştur. Bu alanlar, baklava şekilli ve patlıcan moru sırlı çinilerle doldurulmuş, harfler, tuğla ve patlıcan moru renkli çinilerle meydana getirilmiştir. Arap harfleriyle mâ'kılı yazı tarzında işlenen panoda sırasıyla: “*Muhammed*” (محمد), “*Ebubekir*” (ابوبكر), “*Ömer*” (عمر), “*Osman*” (عثمان) ve “*Ali*” (علي) isimleri yer almaktadır (G. 6). “*Ebubekir*” isminde farklı bir uygulama ile karşılaşmaktayız. İlk “*be*” harfinin altında bir nokta olması beklenirken, restorasyon öncesi fotoğraflardan seçilebildiği kadarıyla, “*elif*”in ucunun sola doğru uzatıldığı dikkati çekmektedir. Bu durum benzer yazıların yer aldığı uygulamalardan farklıdır (G. 10). Kayd-ı ihtiyatla, eserin orijinali bu şekilde düzenlenmiş olabileceği gibi pano, başka bir restorasyonda müdahale de görmüş olabilir. Diğer panoda olduğu gibi, sırsız tuğlalar ve patlıcan moru renkli çinilerin etrafında kalan alanlar, sırsız tuğlaların aksi yönünde, sola eğik tarzda ve firuze renkli çinilerle doldurulmuştur. Bu panonun tamamen değiştirilmesi ve aslına uygun olarak tamamlanması gerekmektedir.

Kaidelerin Üst Bölümü

Kaidelerin üst kısmında, pabuçluk bölümüne geçmeden önceki alanda, tuğla ve çini ile meydana getirilmiş bir düzenleme görülür. Bu bezemede, uzun dikdörtgen sırsız tuğlaların arasına kare formlu firuze renkli çiniler yerleştirilmiştir. Eski fotoğraflarda, bu süslemelerin varlığını görmek mümkündür¹⁶. Aynı bezeme kaidelerin doğu ve güney cephelerinde de tekrarlanır. Ancak, restorasyon çalışmalarında, sağdaki minarenin üst kısmında yer alması gereken benzer süsleme işlenmeden bırakılmıştır. Yapının geneline hâkim olan simetri kaygısı, süslemelerde de yansıma bulur. Yapının orijinalinde, bir kaidenin üst kısmının çinilerle süslenirken, diğerinin sade bırakılması pek olası değildir.

G. 6. Sağdaki (güney) minare keidesinde yer alan panodaki isimlerin çözümü (Çizim S. Gök)

¹⁶ Ömür Bakırer, bu alandaki sırsız tuğla ve çini bezemeleri boyutlarıyla ve çizimiyle vermiştir. Bkz. Ömür Bakırer, a.g.e., s. 454-455, şek. 21.

Her iki minare kaidesinin dışa bakan yan yüzlerinde (kuzey ve güney), büyük birer çini panoya yer verilmiştir (G. 7/1). Orijinalinde, çini mozaik tekniğiyle meydana getirildiği anlaşılan panolarda; ortadaki iri madalyonu, iki geniş bordür çevreler. İlk sırada palmet lotus frizi yer alırken, ikinci sırada, sırsız tuğla ve firuze renkli çiniler atlamalı olarak yerleştirilmiştir. Madalyonun köşelerinde, palmet, rumi ve kıvrım dallardan gelişen bitkisel süsleme tekrarlanmış, içteki madalyon, kare bir çerçeve içerisine alınmıştır. Çerçeveyi oluşturan bordür kalındır ve yüzeyi; iki sıra halinde verilmiş beşgenlerden oluşan, geometrik bir süsleme ile bezelidir. Bu panolar da zamanla ciddi tahribata uğramıştır ve mevcut kalıntılara göre onarılmışlardır (G. 7/2). Bu bölümlerde hidrolik kireç harcıyla dolgu yapıldıktan sonra desen tamamlamasına gidilmiştir¹⁷. Maalesef bu panolardaki yoğun tahribat geri dönüşü olmayacak düzeydedir. Onarımlarla, aslına uygun bir görüntü alması sağlanmaya çalışılmıştır.

1- Yapının 2004 tarihindeki fotoğrafı

2- Yapının 2019 tarihindeki fotoğrafı

G. 7- Minare kaidelerinde yer alan çini mozaik süslemeli panolar (Foto. S. Gök)

Papuç Bölümü

Minarenin papuç kısmı, silindirik gövdeye geçişi sağlar. Bu bölümde, yatay dikdörtgen tuğlalar arasındaki alanlar ince, çini parçalarıyla süslenmiştir.

Papuçluk kısmından silindirik gövdeye geçişi sağlayan çokgen bölümde, 12 adet sivri kemerli niş bulunmaktadır. Birbirinden farklı genişliklere sahip bu nişlerin; orijinalinde çini mozaik tekniğiyle yapılmış bezemelerle süslendiği izlerden anlaşılmaktadır. Tahrip olan bu çiniler, 2007-2010 yıllarında yapılan onarımlarla tamamlanmaya çalışılmıştır. Sivri kemerli nişlerden dördünde bitkisel süsleme olduğu eski izlerden tespit edilebilmektedir¹⁸. Bitkisel bezemede, iç içe geçmiş altı köşeli yıldızların uçlarında palmetler yer alır. Sonsuzluk prensibine uygun olarak yapılmış bezemede; yıldızların palmetli uçları, iç bükey kıvrımlarla birbirine bağlanır ve bir altıgen oluşur. Altıgenin her bir köşesini palmetler süsler (G. 8). Diğer nişlerin içle-

17 M. Yar, C. Küçük, a.g.m., s. 103.

18 M. Yar, C. Küçük, a.g.m., s.100-101.

rindeki süslemeler neredeyse yok olmuştur. Bazı nişlerin içinde yer alan ve dörtlü yaprak biçimli bezemeler ile ok ucu motiflerinden çok az bir bölüm kalmıştır. Eski fotoğraflardan, bu nişlerin içlerinin de geometrik ve bitkisel bezemeli oldukları kalan izlerden nispeten anlaşılmaktadır.

G. 8. Minare üzerinde yer alan nişlerdeki süslemelerden (Foto. O. Arık)

Nişler içerisindeki çini mozaik bezemeler için maalesef yapılacak çok fazla bir şey kalmamıştır. Yapıda meydana gelen tahribatların ardından gerçekleştirilen restorasyonlarda da eski izler artık yok olmuştur. 2007-2008 yılındaki restorasyon kapsamında, bu alandaki mevcut kalan çiniler korunmuş ve izlere göre tamamlama yapılmıştır¹⁹.

Minarelerin Gövdesi

Minare gövdeleri tuğla ve çinilerin güzel bir uyumuyla, tamamen süslenmiştir. Kare ve dikdörtgen gibi farklı boyutlarda şekillendirilmiş tuğlalar, yatay düzlemde sıralanmış, tuğlaların aralarına kare formlu patlıcan moru renkli çiniler yerleştirilmiştir. Minarelerin gövde bezemesinde, patlıcan moru renkli sırlı çinilerle meydana getirilmiş ve mâ'kılî yazı tarzında işlenmiş “*Muhammed*” ismi görülür²⁰. İnce, dikdörtgen firuze renkli çiniler ise gerek tuğlaların gerekse patlıcan moru sırlı çinilerin etrafını kuşatan derz aralarına, harç ile tutturulmuştur. Firuze ve patlıcan moru renkli çiniler, yapıyla organik bağları olmadığı için çok daha çabuk tahrip olmuş, büyük bölümü dökülmüştür. Eski fotoğraflarda da çinilerin neredeyse tamamına yakınının düştüğü görülmektedir. Restorasyon çalışmalarında, eksik bölümlere yeni çinilerin

19 M. Yar, C. Küçük, a.g.m., s. 100-101.

20 Minare gövdesindeki yazılar ve tuğla örgü sistemi, Ömür Bakırer tarafından çizilmiştir. Bkz. Ömür Bakırer,

yapıldığı, sır döküntülerinin olduğu parçaların da dolgulandırılarak renklendirildiği anlaşılmaktadır (G. 9).

G. 9. Sağdaki (güney) minare gövdesi (Foto. S. Gök /30.11.2018)

Taçkapısı, çifte minare ile taçlandırılmış, az sayıdaki örneklerden biri olan Sivas Çifte Minareli Medrese, büyük bir bölümü günümüze ulaşamamış olsa bile Türk Sanatı açısından önemini korumaktadır. Çifte minaresi, bezemeleriyle taç kapıyı bütünlemede, çinileriyle de taş yapıya renk katmaktadır.

Çifte minarenin taçkapı ile bütünleştiği ve ön cephe tasarımında değerlendirildiği uygulamalara Anadolu'da ilk kez, 13. yüzyılın ortalarında rastlanmaktadır²¹. Çifte minareli taçkapının ilk uygulandığı yapı, Konya Sahib Ata Camii'dir²². Yapının minarelerinin kesme taş kaideleri, taçkapı ile bütünleşik konumdadır. Tuğla minarenin yüzeyi sırlı tuğla, çini mozaik ve çini rozetlerle bezenmiştir²³. Konya Sahib Ata Camii ile başlayan çifte minare yapma modası, tıpkı Sivas Çifte Minareli Medrese'de olduğu gibi Sivas Gök Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese ile Erzurum Yakutiye Medresesi'nde²⁴ de karşımıza çıkmaktadır. Anadolu Selçuklu Dönemi minarelerinde gövdeyi saran geometrik kompozisyonlar, zikzak, bilezik, kûfi yazı ve pabuç bölü-

a.g.e., s. 456-457, şek. 43.

21 Alptekin Yavaş, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*, Ankara, s. 218-219; Gönül Öney, a.g.e., s. 17.

22 Ayşe Denkalbant Çobanoğlu, "Konya Sahip Ata Camii Taçkapısı Üzerine Yeni Bir Tespit", *Tüba-Ked*, S.14, Ankara 2016, s. 11-25.

23 M. Oluş Arık, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini", s. 60.

24 Erzurum Yakutiye Medresesi'nin de çifte minareli olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Bkz. Nusret Çam, "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi ile İlgili Bazı Mülahazalar", *Vakıflar Dergisi*, 20, 1988, s.

mündeki niş yüzeyleri, çini veya sırlı tuğlayla bezenmiştir. Tuğla minarelerin, sırlı tuğla ve çini ile bezenmesi, Anadolu Selçuklu Dönemi'nin önemli mimari özelliklerindedir. 13. yüzyılın ilk yarısında daha sade ve lokal alanlara uygulanan çini ve sırlı tuğla bezemeler, genel olarak firuze renkli çinilerle işlenmiştir. 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, minarelerin yüzeylerinin daha yoğun bir şekilde sırlı tuğla ve çini ile bezenildiği, çifte minarelerin yapıldığı, firuzenin yanı sıra kobalt mavisi ve patlıcan morunun da renk paletine katıldığı görülür²⁵. Sivas Çifte Minareli Medrese'nin tuğla minareleri, bir elbise gibi tuğla ve çinilerle giydirilmiş, geniş yüzeyleri bezenmiştir. Firuze ve patlıcan moru renkli çinilerin kullanıldığı çifte minaresinde, döneminin süsleme özelliklerine paralel olarak; geometrik ve bitkisel bezemelerin yanı sıra mâ-kılı yazı da bezeme repertuarında yoğun bir şekilde yer almıştır.

Sivas Çifte Minareli Medrese'de yer alan ve Anadolu süsleme sanatlarında, *hendesî kûfi*, *geometrik kûfi*, *hatt-ı satrancili (satrançlı kûfi)* ya da *mâ'kılı kûfi*²⁶ olarak bilinen yazı stiliyle işlenmiş panolar, dönem özelliklerini yansıtmaları açısından önemlidir. Türk İslam sanatında 12. yüzyıldan (Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu) itibaren görülmeye başlayan²⁷ ve sevilerek kullanılmaya devam eden bu süsleme tarzı, mimaride; taş, çini, sırlı tuğla, ahşap ve alçı gibi farklı malzemelerle işlenmiştir²⁸.

Köşeli, düz, keskin hatlara sahip olan mâ'kılı yazılarda; “ayın”, “vav”, “he” gibi başlı ve gözlü harfler²⁹, kare şekilli verilir. Harfler ile aralarındaki boşluklar aynı genişliklere sahiptir³⁰. Çifte Minareli Medrese örneklerinde de usta, bu kurallara uymuş ancak harfleri oluşturan sıraların içlerini de doldurarak görünüşte daha kalın harfler elde etmiştir. Şöyle ki; panolarda, “*tuğla+patlıcan moru renkli çini+tuğla+firuze renkli çini*” şeklinde bir düzenleme tekrarlanır. İkili tuğla sıra, patlıcan moru renkli çinileri içinde bırakacak şekilde kapatılmış, 3+1 düzenlemesiyle kalın harfler elde edilmiştir. Her iki panoda da aynı düzenleme vardır.

290-291; Rahmi Hüseyin Ünal, **Erzurum Yakutiye Medresesi**, Ankara 1992, s. 3-4.

25 Gönül Öney, **a.g.e.**, s. 17.

26 İlham Enveroğlu, “Ma'kili Yazıların Tasarım Özelliklerine Yapısalcı Yaklaşım”, **Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyum Bildiri Metinleri, 1-3 Kasım 2013, Amasya**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2017, s. 643; A. Ali Bayhan, “Mısır'daki Arap Harfli Kitabeler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Arap Harfli Yazıtlar ve Ahlat Mezar Taşları Çalıştayı Bildirileri, Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 44, Ankara, Güz 2017, s. 251-279.

27 İ. Enveroğlu, **a.g.e.**, s. 645.

28 Buhara Namazgah Camii (119-1120), Mardin Ulu Camii (1176-1180), Sivas II. İzzettin Keykavus Darüşşifası (1219-1229), Siirt Ulu Camii (13. yy), Aksaray Sultan Hanı (1229), Konya Karatay Medresesi (1248), Konya İnce Minareli Medrese (1264), Selçuk İsa Bey Camii (1374), Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi (15. yy. 2. yarısı), Hasankeyf Er Rızk Cami (1409), Bursa Yıldırım Camii (1395), Milas Firuz Bey Camii (1394), Bursa Yeşil Camii (1419-1420), İstanbul Bayezid Camii (1506) gibi birçok yapıda mâ'kılı yazıyla oluşturulmuş süsleme görülmektedir. Bkz. Abdülhamit Tüfekçioğlu, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı, Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri**, Ankara 2001, s. 14, 457.

29 A. Vahap Yıldız, “Osmanlılar'da Yazı Çeşitleri”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 28, Temmuz-Aralık 2012, s. 9.

30 İ. Enveroğlu, **a.g.e.**, s. 645.

Mâ'kılî yazılarda; *Allah, Muhammed, Ali, Ebubekir, Ömer, Osman* ve *Kelime-i Şehadet* gibi hem dini anlamları yüksek hem de bu yazı tarzına uygun kelimeler sıklıkla kullanılmış³¹, ustalar bu eserlerde yalnızca el becerilerini değil, matematik ve tasarım güçlerini de göstermişlerdir. Nitekim Sivas Çifte Minareli Medrese'yi süsleyen ustalar, peygamber ve dört halifesinin adını aynı panoda birleştirme becerisini göstererek, iltifatı hak etmişlerdir. Benzer uygulamaları Siirt Ulu Camii minaresinde (13. yy), Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin (1297-1299) minber kapısının üstünde³² ve Er Rızk Camii'nin (1409) minaresinde görmek mümkündür (G. 10). Beyşehir Eşrefoğlu Camii minberinde yer alan yazı, Çifte Minareli Medrese örnekleriyle çok benzer bir düzenlemeyle işlenmiştir.

1- Beyşehir Eşrefoğlu Camii minberi

2- Hasankeyf Er Rızk Camii minaresi

G. 10. Sivas Çifte Minareli Medrese süslemeleriyle benzer Mâ'kılî yazı örnekleri (Foto. S. Gök)

Sonuç

Bugün maalesef büyük bir kısmı tahrip olan Sivas Çifte Minareli Medrese'nin çinilerinin, Anadolu süsleme sanatlarının seçkin örneklerinden olduğu, dönemlerinin beğeni ve zevklerini yansıttıkları şüphesizdir. Bu nedenle, yapının hem mimari hem de süslemeleri açısından daha fazla zarar görmemesi için acil önlemler alınmalıdır. Özellikle, çini ve sırlı tuğla malzeme üzerinde gerçekleştirilen restorasyon uygulamaları, süslemelerin orijinal görünümünü yitirmelerine sebebiyet vermekte, malzemeyi olumsuz yönde etkilemekte, ayrıca eserlerin geleceğe aktarılmasını ciddi oranda engellemektedir. Çalışmamız kapsamında ele aldığımız Sivas Çifte Minareli Medrese çini ve sırsız tuğla süslemeleri de bu kategori içerisinde yer alır. Son yıllar-

31 Alev Çakmakoğlu Kuru, "Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Hz. Ali Yazıları", *Milli Folklor*, Yıl: 19, Sayı: 74, 2007, s. 46-69.

32 Sevgi Parlak, H. İbrahim Kunt, M. Argun Kocadağistan, "Siirt Ulu Camii Minaresi ve 2008 Yılı Restorasyonu", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 30, S.1, Haziran 2013, s. 167-198.

da restorasyon geçiren süslemelerin önemli bir kısmında, aslına uygun olmayan tamamlamalar gerçekleştirilmiştir. Özellikle, çifte minarelerin, yapının avlusuna bakan yüzlerini süsleyen sırsız tuğla ve çini ile yapılmış mâ'kılı yazılar, orijinal görünümlelerinden uzak bir tablo çizer. Soldaki (kuzey) minarenin kaidesinde yer alan ve Allah yazılı panonun kısmen doğru olduğu, ancak tamamlamalarda eksiklikler ve hatalar olduğu tespit edilmiştir. Sağdaki (güney) minarede yer alması gereken yazılar ise yok edilmiş, yerine geometrik şekillere benzer bir süsleme yapılmıştır. Eski fotoğrafların incelenmesi, ardından soldaki panoyu oluşturan sistemin çözümlenmesiyle, bu panoya; Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali isimlerinin yazıldığı anlaşılmıştır.

Yapının çifte minareleri, sırsız tuğla ve çinilerle tamamen süslenmiş, çinilerin harç ile tutturulması ve yapıyla organik bağlarının bulunmaması nedeniyle, büyük bölümü kaybolmuştur. Yeniden üretimler ve çini görünümü verilmeye çalışılan boyamalar da çok sağlıklı sonuçlar vermemiştir. Minarelerin kaidelerinin üst bölümleri ile pabuçluk kısmından silindirik gövdeye geçişi sağlayan çokgen bölümdaki nişlerin içlerini bezeyen ve çini mozaik tekniğiyle yapılmış panolar ise bugün maalesef tamamen tahrip olmuş, eski fotoğraflara dayanılarak süslemeler tamamlanmaya çalışılmıştır. Sağdaki (güney) minare kaidesinin üst bölümünün avluya bakan yüzünde olması gereken çini süslemelerin de bugün mevcut olmadığı tespit edilmiş, soldaki minarenin kaidesinde yer alan süslemenin benzeri olması gerektiği önerilmiştir.

Çalışmamızda, Sivas Çifte Minareli Medrese'nin bugüne kadar tespit edilemeyen süsleme özelliklerine ilişkin yeni veriler ortaya konmuş, çizimler ile desteklenen görüşlerin, yapıda gerçekleştirilecek olan restorasyonlarda yol gösterici olması amaçlanmıştır.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

Kaynakça/References

- ARIK, Mehmet Oluş, "Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini", **Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı**, Ed. Gönül Öney, Zehra Çobanlı, İstanbul 2007, s. 13-69.
- ARIK, Mehmet Oluş, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini", **Anadolu Toprağının Hazinesi Çini. Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri**, İstanbul 2007, s. 37-189.
- ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, İstanbul 1989.
- BAKIRER, Ömür, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Ankara 1981.
- BAKIRER, Ömür, "Küfi Yazıda Geometrik Yorumlar Üzerine Bir Deneme", **Sanat Tarihi Dergisi**, S. 1, Ocak 1982, İzmir, s. 1-20.
- BAYHAN, A. Ali, "Mısır'daki Arap Harfli Kitabeler Üzerine Bir Değerlendirme", **Arap Harfli Yazıtlar ve Ahlat Mezar Taşları Çalıştayı Bildirileri, Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 44, Ankara, Güz 2017, s. 251-279.

- BEKMEZ, Ayşegül, “Sivas’ta Siyasi Ortamın Mimariye Yansımalarına Bir Örnek: Gök Medrese-Çifte Minareli Medrese”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 1, Sayı: Özel sayı 2, 2017, s.1-23.
- ÇAKMAKOĞLU KURU, Alev, “Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Hz. Ali Yazıları”, **Milli Folklor**, Yıl: 19, Sayı: 74, 2007, s. 46-69.
- ÇAM, Nusret, “Erzurum’daki Yakutiye Medresesi ile İlgili Bazı Mülahazalar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 20, 1988, s. 289-310.
- DENKNALBANT, Ayşe, Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi (Anadolu, İran, Azerbaycan, Hindistan), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. İstanbul 2010.
- DENKNALBANT ÇOBANOĞLU, Ayşe, “Konya Sahip Ata Camii Taçkapısı Üzerine Yeni Bir Tespit”, **Tüba-Ked**, S.14, Ankara 2016, s.11-25.
- ENVEROĞLU, İlham, “Ma’kili Yazıların Tasarım Özelliklerine Yapısalcı Yaklaşım”, **Osmanlı’dan Günümüze Kur’an ve Hüsn-i Hat Sempozyum Bildiri Metinleri, 1-3 Kasım 2013, Amasya**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2017, s. 641-660.
- HERSEK, Can Mehmet, Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar Sivas kenti Anıtları, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Doktora Tezi. Ankara 1993.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı C. 3, 1. Kitap, YKY, İstanbul 2006, s. 272-273.
- HERSEK, Can Mehmet, “Sivas’taki Selçuklu Dönemi Medreselerinin Restitüsyon ve Restorasyon Sorunları Üzerinde Genel Bir Değerlendirme”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi**, C.1, Konya 2001, s. 387-395.
- KURAN, Aptullah, **Anadolu Medreseleri**, Ankara 1969.
- ÖGEL, Semra, **Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı**, Ankara 1966.
- ÖNEY, Gönül, **Türk Çini Sanatı**, Ankara 1976.
- PARLAK, Sevgi; KUNT, H. İbrahim; KOCADAĞISTAN, M. Argun, “Siirt Ulu Camii Minaresi ve 2008 Yılı Restorasyonu”, **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 30, Sayı 1, Haziran 2013, s. 167-198.
- SÖZEN, Metin; TANYELİ, Uğur, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1994.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, **Erzurum Yakutiye Medresesi**, Ankara 1992.
- TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara 2001.
- YAR, Mine; KÜÇÜK, Celaleddin, “Sivas Çifte Minareli Medrese Minarelerinin ve Taç Kapısının Restorasyonu”, **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, Yıl 2014, Sayı 8, s. 96-106.
- YAVAŞ, Alptekin, **Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali’nin Mimari Eserleri**, Ankara 2015.
- YILDIZ, A. Vahap, “Osmanlılar’da Yazı Çeşitleri”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 28, Temmuz-Aralık 2012, s. 47-62.
- <https://www.sivaskulturenvanteri.com/cifte-minareli-medrese/> Erişim Tarihi: 04.04.2019